

ЩЕ РАЗ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ

Останнім часом з'являється чимало публікацій, присвячених українській національній ідеї, або принагідних міркувань про неї в політичних чи соціально-політичних статтях, де автори намагаються конкретизувати це поняття, виокремлюючи його складові частини і осмислюючи, визначаючи зміст. Найголовніше, в чому сходяться всі автори, — національна ідея — мета, якої прагне досягти нація, весь народ, найголовніше завдання нації, те, що консолідує націю в одне ціле.

Незалежність, національна (власна) державність, суверенітет, мова, духовна культура й релігія, історична пам'ять, добробут — пов'язуються з національною ідеєю. Міркуючи таким чином, можна згадати також чинники, що сприяють високому рівню життя і процвітання нації.

Але не варто забувати, що в прагненні нації до кращого буття один-два чинники стають домінуючими, від яких певною мірою, якщо не повною, залежать інші. Чинники-домінанти зумовлюються статусом нації у світі — панівна вона чи колоніальна, напівколоніальна, багата чи бідна, її стосунками з сусідніми державами і, звичайно, епохою.

Далеко не у всіх країнах світу поняття «національна ідея» поширене. Переважно вживається термін «національні інтереси» — прозорий і зрозумілий усім. Але за певних умов певного часу у тій чи іншій державі виникає знов-таки певна гостра домінуюча ідея. Так, нещодавно в Росії національною ідеєю (саме з таким формулюванням) було проголошено завдання стати конкурентоспроможною державою у всіх сферах діяльності світового масштабу. У США національною ідеєю в наш час вважається лідерство в космосі.

Термін «національна ідея» з відомих причин був неприйнятний в Радянському Союзі, тому важко знайти його в словниках, енциклопедіях радянського періоду. Ця тенденція — уникнення його — за інерцією продовжується і в незалежній Україні. Так, наприклад, у термінологічному словнику, виданому 1994 р. («Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки»), немає й натяку на цей термін. А витлумачити його було б варто, тим паче, що він не цілком тотожний терміну «національні інтереси», і автори соціально-політичних статей розуміють його неоднозначно, хоча й звертаються до нього все частіше.

Залежно від історичної долі українського народу, що пережив кількасотлітню бездержавність з її негативними наслідками, «українська національна ідея» — це, в найпершому, найзагальнішому розумінні, — національна (власна) державність, незалежність, розвиток цієї державності в умовах суверенітету як засіб досягнення процвітання нації, країни.

Проголошена не так давно думка, що українська національна ідея «не спрацювала», заперечується самою реальністю — тим, що Україна стала незалежною з національною державністю і всіма атрибутами цього статусу. Інша справа, мусимо визнати, національна ідея не спрацювала на повну потужність. І тут, як я вважаю, позначилась притаманна українському народові толерантність, яку виділяють навіть наші вороги.

Нагадаємо драматичну віху в нашій історії, коли російське військо після перемоги над турками (яку здобуло з допомогою запорозьких козаків!), повертаючись з походу, оточило Запорозьку Січ з метою знищення її за вказівкою Катерини II. Частина козаків стояла на тому, щоб дати збройну відсіч. Але кошовий отаман Петро Калнишевський умовив їх не проливати кров і розійтися миром. Тут же разом з козацькою старшиною він пішов на переговори і був заарештований та й відсидів 25 років у підземеллі на Соловецькому острові, а Україна втратила рештки свободи і була повністю закріпачена.

Згадаймо компроміси нашого видатного, великого українця М. Грушевського — рішення уряду молодої Української Народної Республіки не мати свого війська (бо, мовляв, ні з ким воювати, кругом друзі!) і фатальний наслідок цього рішення.

У наш час демократія, така омріяна і звеличена, в незалежній Україні через знов-таки перебільшену толерантність стала, як її уже назвали, «розгнужданою» і доводить до протилежного, до всездозволеності. А все має бути в міру. Необхідна певна жорсткість, твердість законів та їх неухильне виконання, мають зростати вимоги до суспільної моралі, яка уже впала до мінусової позначки. Реалізація української ідеї може здійснюватися за наявності високої національної самосвідомості народу. Але наскільки вона висока тепер?

Національна свідомість українців протягом століть зазнавала нищівної руйнації з боку колонізаторів, і як наслідок цього з'явився синдром так званої меншовартості. Це явище тепер неухильно переборюється, але до остаточного переборення його ще потрібні зусилля.

Праматері України — Київській Русі з її міцною державністю й авторитетом у світі — було зламано хребет навалою монголо-татарської орди, ханом Батием та його наступниками. Пізніше самодержавницька Російська імперія скрутила в'язи Україні, яка піднялася з руїн і створила козацьку державу. Радянська ж влада стала остаточно добивати Україну, прикриваючись фальшивими гаслами про рівноправність націй, що входили до складу СРСР. Знищивши в Україні фізично мільйони людей голодомором, жахливими розстрілами (червоний терор), масовими репресіями, радянська влада намагалася виховати покірних рабів — радянську націю.

Страх, що проник до мозку кісток, робив свою справу. Люди жили подвійним життям: було те, про що можна тільки думати, і те, про що можна говорити. Пригадую одну свою розмову наприкінці 1980-х рр. з Олесем Терентійовичем Гончарем, людиною високої громадянської позиції. Про цей страх, який скував наших людей, він говорив з великою гіркотою. Все, що було горде, бунтівливе, з високою національною свідомістю, безжално знищувалося. І тим, хто умів перебороти цей страх і йшов «на барикади», треба віддати належну шану.

Створений тоталітарним сталінським режимом Голодомор 1932—1933 рр. в Україні ще мало досліджений, особливо його наслідки, але, зрозуміло, він теж завдав страшного удару по духовності нашої нації, національній самосвідомості, яка й так старанно викорінювалася впродовж 300 років царськими сатрапами.

Відгомін Голодомору в Україні я пам'ятаю з дитинства. Буковина, моє рідне село Мамаївці біля Чернівців, були тоді в складі боярської Румунії. Але голоду в нас не було. Навпаки, по селах збирали гроші на допомогу голодуючій Україні. Старші люди, добрі, богомільні, спонукали й малечу робити цю благодію справу. Восмирічним хлопчиком і я ходив по статечних газдах, випрошуючи два-три леви: «Вуйку, дайте на Україну, бо там люди вмирають з голоду». Зібрані гроші ми здавали для передачі за призначенням і були втішені своєю участю у добродійності.

Тепер я розумію, що все те було марним. Радянський Союз відмовлявся від допомоги, роблячи вигляд, що все гаразд. Уже в складі СРСР, після Другої світової війни Буковина теж пережила жах голоду, який був меншим, ніж в Україні 1932—1933 рр., але також відчутним. Голод 1947 року, коли в Україні в цілому і в нашій краї зокрема, де тоді проводилася колективізація, «витрусили» в населення всі продукти, звичайно, дався взнаки.

Потяглися вервечки прохачів з Молдови, з інших сіл самої Буковини. Спершу наші люди ділилися продуктами, давали, що мали, а потім і в самих нічого не залишилося. І досі моторошно, як згадаю початок літа 1947-го. Уже був студентом 2-го курсу консерваторії і приїхав додому на канікули з Києва, а батьки їдять борщ, зварений тільки з листя буряка, та кашу з цвіту акації, а самі пухлі від голоду.

Здійснювалися удар за ударом по нашому народу.

Винищення селян-господарів через розкуркулювання в 1920—1930-х рр., масове виселення їх з України, а в 1950-х рр. і з Західної України — це теж удари по нації. Адже серед заможних селян, за деякими винятками, були великі трудівники, які досягли свого статку невтомною працею, наявністю знань і досвіду, що їх успадкували від своїх батьків. У нашому селі був, наприклад, один газда, який, щоб не проспати (чекає ж праця!), а встати ще до світанку, стелив собі на постелю під рядно шар картоплі. Картопля так муляла його боки, що проспати він ніяк не міг. Звичайно, він як заможний селянин з приходом радянської влади був виселений до Сибіру.

Знищення таких господарів несло не тільки фізичну втрату населення. Люди, які залишалися в Україні, втрачали волю й бажання працювати, втрачали знання і досвід наших батьків і дідів.

Принизливе становище «рівноправних» республік СРСР, які не мали права нічого вирішувати самостійно, було настільки очевидним, що бувало навіть соромно за нашу республіканську владу. Пам'ятаю, як особисто я зіткнувся з таким фактом: наше українське Міністерство культури вирішило підвищити мені зарплату за виконавську майстерність. Я був тоді уже народним артистом СРСР, а мої платівки розходилися мільйонними тиражами без будь-якої оплати, без звичайнісінького гонорару — проценту від тиражу. Не кажучи вже про таке, як золотий диск після першого мільйона платівок виконавця, як це робилося в інших країнах. Такою була наша дійсність. І от, цього дріб'язкового, як для масштабів країни (підвищення зарплати одній людині) питання, наше Міністерство не мало права вирішити. Його розглядало Міністерство культури СРСР (міністром тоді була К. Фурцева).

Інший випадок. На XXV з'їзді Компартії України в урочистому концерті для учасників з'їзду я виконав нову тоді пісню «Україно моя» на вірші Д. Павличка, музику написав О. Білаш. Ці два визначні митці створили справді чудову, змістовну, патріотичну, дуже мелодійну, актуальну й до цього часу пісню. Особливо зворушливий був рефрен: «Україно моя, Україно, я для тебе на світі живу». У контексті пісні цей рефрен був цілком нормальним і не ніс ніякої загрози інтернаціоналізмові. З усією дипломатичністю радянського поета Д. Павличка так охарактеризував Україну, любов'ю якої можна «обійняти всі народи й племена землі», що, здавалося, прискіпатися не було до чого.

Делегати з'їзду сприйняли пісню добре, але...

Через декілька днів після з'їзду викликають мене в ЦК партії до В. В. Щербицького. Після короткої розмови він показує на купу листів, що лежать на столі. Пояснює — ці листи надіслали комуністи — делегати з'їзду, обурені виступом Д. Гнатюка, його «націоналістичною» піснею і вимагають «зробити оргвисновки». Це ж неприпустимо — в Радянському Союзі висловлювати любов не до всього СРСР, а до України. У мене потемніло в очах. Які можуть бути оргвисновки? Все, що завгодно, аж до заборони виступати. Але Щербицький, очевидно, в глибині душі розумів абсурдність цієї вимоги. Він злегка покритикував мене і порадив більш розважливо ставитися до репертуару. Прийшлося на деякий час забути про виконання цієї пісні.

Отака «вільна між вільними» була Україна.

Ще слід багато зробити в плані піднесення і зміцнення національної самосвідомості народу. Адже століттями переорювалося, вибивалося з пам'яті, перекручувалося, замовчувалося славне минуле України, її національні герої, традиції. Та вільнолюбивий дух українського народу, дух свободи, волі не зникав. Він жеврів у національній пам'яті, викладений у піснях, думках, незважаючи на утиски, репресії колонізаторів. У радянські часи настороженість влади до найменших проявів національної самосвідомості, натяків на прагнення до незалежності, суму за волю, свободою була гіпертрофована. Навіть згадка козацького жалю за свободою у піснях сприймалася негативно і розцінювалася як ворожа, шкідлива для існуючого ладу.

Коли я навчався у Київській консерваторії, мій учитель, народний артист СРСР І. С. Паторжинський, у якого були дружні стосунки з М. Т. Рильським, вирішив одного разу показати в співові свого учня, тобто мене. Максимові Тадейовичу мій спів сподобався, і він запитав, чи знаю я козацьку думу «Віє вітер». Я її не знав, і Максим Рильський порадив пошукати ноти в консерваторській бібліотеці та й вивчити. Цю думу я знайшов, вивчив і на першому ж академічному концерті проспівав. Через три дні після мого виступу мене виключили з комсомолу. Отакий страшний для влади був тільки натяк, спомин про волю, свободу. Адже ця дума спокійна, журлива, без жодних революційних закликів. Козак просто запитує вітру, де козацька воля, де фортуна, куди вони поділися.

Виключення з комсомолу найвірогідніше тягло за собою виключення з консерваторії. Це добре розуміли і Іван Паторжинський, і Максим Рильський. Вони вирішили рятувати мене. Як потім розповіли мені, вони «пішли, куди треба, і сказали, що треба». Після трьох місяців чекання я був поновлений у комсомолі.

Окремим болючим питанням, що прилягає до національної ідеї, є питання про мову. Своя мова, мова корінного населення — невід'ємний атрибут держави. Немає мови — немає нації.

Українська мова проголошена державною. Але хочеться розібратися, чому й досі вона не зайняла належного місця в житті суспільства.

Українська мова за період свого існування зазнала стільки утисків, що дивно, як вона взагалі вижила. Починаючи з XVI ст. і далі, від Петра I, заборони в різних варіантах сипалися на неї упродовж століть. То не дозволялося викладати нею (тоді — книжною українською) в церковно-приходських школах, то вилучалися українські букварі, то вона заборонялася до вжитку в «присутственных местах», то нею не можна було друкувати художні твори, потім — наукові праці, то заборонялася в театрах і т. д.

Зневажливе ставлення до української мови як до мови нижчих верств населення в царській Росії, заборони, переслідування зробили свою справу. З одного боку, навіть у Радянській Україні, «низи», які завжди прагнуть наслідувати «верхи», тяглися до російської мови, бо українську, свою рідну «верхи» ігнорували. Ще й тепер деякі колишні працівники радянських установ згадують, як їм за українську мову керівники робили зауваження: «говори человеческим языком», тобто російською. З іншого — українська мова в ті ж радянські часи стала асоціюватися з «націоналізмом». І в певних ситуаціях користуватися нею ставало навіть небезпечним.

Мені особисто розповідав старий сільський учитель-інвалід, який ще в перші роки радянської влади, такої «щедрої» до всіх націй, викладав українську мову й літературу. Але згодом він побачив, що це викладання недалеко й до ярлика «націоналіст» з його наслідками. І він перейшов на викладання російської мови й літератури. Можливо, це і врятувало його від арешту, які тоді були масовими.

Одного з найсильніших ударів українська мова зазнала за радянських часів, коли вибір навчання дітей — українською чи російською мовою — став покладатися на батьків. Цей фальшивий, начебто «демократичний» захід призвів до ще більшої русифікації і витіснення української мови зі шкіл.

На жаль, залишки того минулого, упереджене ставлення до української мови живучі й сьогодні і підтримуються сучасними верхами. З боєм можемо констатувати, що тепер, в незалежній Україні (як це не парадоксально!), спостерігається нова хвиля русифікації, і досить сильної.

Багато членів Уряду, Верховної Ради, високопосадовці не спромоглися вивчити українську мову (а минуло вже 16 років), бо ігнорують, не хочуть. Мабуть, вважають вивчення української мови неперестижним. А якої це завдає шкоди! І розкол нації може статися не від того, що не прийматися закон про другу державну мову — російську, а від того, якщо він буде прийнятий.

Як відомо, російськомовне населення в Україні не зазнає ніяких, зокрема найменших утисків за вживання російської мови, спілкування нею, за видання колосального об'єму російськомовної преси, продаж, розповсюдження російських книг, використання на телебаченні, у сотнях шкіл. А надання їй статусу другої державної, безсумнівно, знищить українську.

Приклад деяких інших авторитетних держав свідчить, як бережливо вони ставляться до своєї мови. Так, у Франції кілька років тому була прийнята постанова про те, щоб не засмічувати французьку мову іншомовними словами, зокрема англіцизмами, там, де є французькі слова-відповідники. Навіть наводився список 300 таких слів, за вживання яких в офіційних документах мав сплачуватися штраф.

В Ізраїлі ж, як усім відомо, була «оживлена» стародавня, по суті вже мертва мова іврит, наповнена сучасною лексикою і офіційно прийнята до обов'язкового вживання.

А в Україні багатющу, розвинену мову деякі антиукраїнські сили хочуть відтиснути на задвірки, називаючи її захист проявом «націоналізму». Принагідно хочу зазначити, що вже час реабілітувати слова «націоналіст» і «націоналізм». Провадячи імперіалістичну, колонізаторську політику, правлячі кола СРСР дуже боялися національно-визвольних настроїв. Тому цим словам надали найгіршого значення, повністю скомпрометували їх. Одержати ярлик, позначений цими словами та ще й з додатком «буржуазний», могло спричинити фатальні наслідки.

Насправді ж первісне значення цих термінів рівнозначне поняттям «патріот», «патріотизм». До речі, воно подається як друге значення і в радянських словниках, напр.: «націоналіст... 2. Прихильник, учасник національно-визвольного руху»; «націоналізм... 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів» (Словник української мови, т. V, Київ, 1974).

Фіхівцям-філософам, політологам, політикам, соціологам і мовознавцям варто було б розібратися в цьому і виступити з компетентними рекомендаціями, бо і тепер словами *націоналіст* і *націоналізм*, як і в радянські часи, з різким негативним значенням послугуються політики лівого крила. Проголошені з особливим притиском, ці слова вилітають як присуд, категоричне і негативне тавро.

Несподіваної форми утиску зазнала українська мова і в моєму рідному театрі — Національний опері України. Керуючись псевдопрогресивними (інакше їх не назвеш) поглядами, керівництво театру веде політику виживання з нього української мови і, по суті, перетворює національний столичний театр на філіал третьорозрядного західноєвропейського театру. А саме — коли навіть за радянських часів опери західноєвропейських композиторів виконувалися у нас співаками українською мовою (до речі, більшість у прекрасному перекладі М. Рильського і М. Бажана), то тепер вони виконуються італійською, французькою, німецькою.

При цьому одразу закономірно виникає кілька проблем. Насамперед це незручність для глядача. Адже більшість глядачів не володіє тією чи іншою іноземною мовою і в кращому разі (коли це зроблено) глядач мусить стежити за біжучою над сценою стрічкою перекладу. Увага, звичайно, роздвоюється не на користь сприйняття спектаклю. У деяких випадках і цього перекладу немає. Тоді ще гірше. Але коли якась кількість глядачів знає мову, то, за їхніми твердженнями, якість вимови іноземних слів артистами така, що краще вже покладатися на переклад. Адже не секрет, що при співові в опері навіть рідна мова не завжди звучить виразно і глядачеві не все буває зрозумілим.

З іншого боку, виконання іноземною мовою негативно впливає на самих артистів. Очевидним є те, що між думкою, проспіваною словами, і сценічним відтворенням образу, тобто грою артиста, має бути гармонійний взаємозв'язок. Коли мова чужа і слова вимовляються автоматично, завчено, нерідко з втратою їх розуміння, порушується зв'язок між словом і грою, а це відбивається на якості спектаклю і сценічної культури.

Звичайно, в репертуарі оперної трупи повинні бути спектаклі з мовою оригіналу. Це однозначно. Це необхідно для гастролей за кордоном, для міжнародного іміджу театру. Я цілком позитивно ставлюся до того, щоб у нас західноєвропейські опери йшли і в оригіналі. Але були в репертуарі театру як дублі для закордонних поїздок. А вдома, в Україні, ті ж спектаклі мають виконуватися українською мовою. Це збільшить і притік до театру нашого глядача, якого іноземна мова опер просто-таки відштовхує від театру. Разом з тим співаки повинні вдосконалювати знання іноземних мов, і непогано було б залучати до цього спеціалістів-мовників.

Українська мова в оперному виконанні дуже зручна, мелодійна, красива. Згадаймо, вона значиться в трійці наймилозвучніших мов Європи (італійська, французька, українська). Пригадую свої гастрольні виступи в Чехословаччині у 60-х рр. минулого століття, Проспівав я за місяць у 20-ти спектаклях партію Ріголетто в опері «Ріголетто» Дж. Верді. Для гастролей вивчив цю партію ще й італійською мовою, бо в нашому театрі ця опера йшла українською. Та коли по приїзді в Прагу запропонував керівництву театру виконувати свою партію італійською мовою, вони попросили мене співати українською. Після першого ж спектаклю керівники театру утвердилися в своїй думці і мою пропозицію перейти на мову італійську відхилили. Отак я й проспівав українською всі 20 спектаклів при повних аншлагах і з великим успіхом та ще й високою оцінкою театральних критиків у пресі.

У реалізації української національної ідеї важливу роль відіграє зростання національної самосвідомості народу, що помітно активізується. Це зумовлюється працею не тільки політиків, політологів, державних діячів, спрямованою на всебічний розвиток держави, а й діячів культури різних напрямів. Культура — потужний фактор утвердження української національної ідеї. Література, театральне мистецтво, живопис, музика із спрямуванням до істини — могутній рушій у вихованні духовності, почуття гордості за свою Батьківщину.

Публікація творів, які у свій час були заборонені через так званий «націоналізм», оприлюднення замовчуваних або спотворених фактів в історичних працях розкривають істину, повертають історичну пам'ять народів про вікопомні події, про славних українських діячів минулого чи й зовсім недавнього теперішнього часу, утверджують сучасні досягнення. Засобами мистецтва, чесним, правдивим зображенням життя з його болями і радощами завжди робився вплив на про-

будження національної свідомості (якщо ці твори доходили до народу). Навіть музика, царина, здавалося б далека від політики, відіграє велику роль у вихованні патріотичних почуттів. Зокрема, такі, хоч і невеликі музичні твори, як пісні, коли вони глибоко-патріотично наснажені, сповнені любові до України, здатні пробуджувати високі почуття обов'язку перед Батьківщиною, глибокі думи, бажання докласти і своїх зусиль для її добра.

Хіба можуть не зворушити, не зачепити кращі струни душі слова «Україно моя, Україно, я для тебе на світі живу» (поезія Д. Павличка, муз. О. Білаша), згаданої мною вище пісні. Або хіба можна байдуже слухати цю сповідь: «Україно, Україно... вірне серце твого сина я кладу тобі до ніг», пісню, написану й виконувану Тарасом Петриненком. Справжнє натхнення одержуємо також від пісні на слова В. Крищенко, музику Г. Татарченка «Гей ви, козаченьки, Вітер в чистім полі, Научіть нащадків так любити волю...», яку виконував незабутній Назарій Яремчук і яку з трепетним почуттям дотику до славного нашого минулого виконую і я. Проте в цьому аспекті є ще багато недоопрацьованого, такого, що перебуває за межею прийнятності в суспільстві.

Так, занадто вже активно пропонується зарубіжна низькопробна музика, російська та наша рідна «попса», знижуючи розуміння й потребу прекрасного. Старше покоління ще живе спогадами про класику, молоде — не тільки не знає, а й не хоче її знати. А чого вартий добір на каналах телебачення кінофільмів з кримінальними сюжетами, сценами насильства, жорстокості, «порно». Негативний вплив цього на незрілі, незміцнілі душі дітей і молоді однозначний. І недаремно б'ють тривогу з цього приводу небайдужі.

Наша преса, радіо, телебачення повинні більше уваги приділяти аналізу негативних явищ і головне — знаходити їм протидію, при цьому всіляко підтримуючи позитивне. Пропаганда патріотизму, гуманізму, справедливості, злагоди в міжнаціональних зв'язках, історичної пам'яті, особистої гідності, честі має стати активнішою, більш наступальною.

У цьому зв'язку хочеться декілька слів сказати про політичні дискусії, які часто, особливо перед виборами, організуються на різних телеканалах. Дуже прикро вражає їх форма, яку нерідко можна охарактеризувати одним словом — безкультур'я. Шкода, що в наших освітніх програмах немає хоч невеликого такого розділу, як принципи ведення дискусії, диспуту. Не викладався і такий предмет, як риторика. А шкода!

Наші сучасники, дискутуючи, нерідко не дають можливості висловитися своєму опоненту, перебиваючи його напівслові і «забиваючи» потоком слів. Саме потоком, без логіки, переконливих аргументів, але потоком слів, у якому важко розібратися і який не дає навіть фізично висловитися, бо спливає ефірний час. Соромно й сумно слухати такі дискусії. А це ж елементи культури і йдуть вони від поважних людей, які займають поважні посади на державних чи політичних сходинах. Вражає також безсоромність у висловах стосовно державних діячів, доборі лексики, віртуозне перекручування фактів, тобто справжня брехня. Що ж, це політична боротьба в умовах «розгнужданої» демократії.

І все це приклад для молодого покоління?!

Переконаний, якщо не законодавчо (що теж було б непогано), то на рівні суспільної моралі таку «розгнужданість» слід засуджувати і боротися з її проявами. В реалізації української національної ідеї є, на жаль, ще чимало перешкод. Прикро, але в незалежній суверенній державі українська національна ідея зазнає сильного, хоч і прихованого, тиску деяких сил як зсередини країни, так і ззовні.

Але не якісь катаклізми чи глобалізація в майбутньому можуть уповільнювати реалізацію української національної ідеї. Швидше, над нею тяжіє в негативному плані минуле — все те, що нищило, спотворювало національний дух українців і остаточно ще не зникло. Це і синдром меншовартості, і радянські стереотипи, що в'їлися у свідомість, це і побоювання нових репресій, на які теж багате було наше буття. І з цим треба боротися. Політичний, економічний і культурний фактори розвитку країни при правильному — національному — спрямуванні мають сприяти консолідації нації, довести до повного утвердження української національної ідеї.

В українській національній ідеї, безсумнівно, є великий позитивний заряд. Це — повернення історичної справедливості стосовно всієї нації. А справедливість — це велика і світла реальність.